

Monnikendam: Amersfoorts tweede waterpoort

door SANDRA HOVENS

In 1997 vonden ingrijpende herstelwerkzaamheden plaats aan de beide Amersfoortse waterpoorten: Monnikendam en de Koppelpoort. Bij de waterpoort Monnikendam bestonden de werkzaamheden met name uit de vernieuwing van het gewelf boven het water. Hoewel Monnikendam van veel bescheidener omvang is, zijn er toch enkele treffende overeenkomsten met de Koppelpoort. De doorgang over het water heeft bij beide poorten een natuurstenen basis, opgebouwd uit grote blokken Naamse steen. Terwijl de Koppelpoort nog beschikt over het authentieke mechaniek met een dubbele tredmolen met windas en balkenschot, blijkt uit een sleuf in het gewelf van Monnikendam dat ook hier een mogelijkheid is geweest om de doorgang over het water af te sluiten. De vondst van een houten vloer in de doorgang van beide poorten doet zelfs vermoeden dat ze een rol hebben gespeeld in de waterbeheersing. Bij nadere bestudering van Monnikendam blijkt dat ook deze waterpoort iets meer is geweest dan alleen een boog over het water, geflankeerd door twee muurtorens.

Tussen 1380 en 1450 werd de tweede stadsmuur rond Amersfoort gebouwd, waarmee de stad haar grondgebied aanzienlijk uitbreidde. Bij dit ambitieuze project verzezen waarschijnlijk in het eerste stadium de stadspoorten. Hiertussen werden successievelijk de muurtorens en de muren met weergangen en arkeltoeren aangebracht. Naast de vijf landpoorten die toegang gaven tot de stad, kende de nieuwe veste twee waterpoorten. Bij de waterpoort Monnikendam kwam het water, verzameld door de diverse beken uit de omgeving, de stad binnen. Bij de Koppelpoort verliet de stroom de stad om samen met de Beek als de rivier de Eem haar weg richting Zuiderzee te vervolgen. Met de transformatie van stadswal naar plantsoen die in de eerste helft van de 19de eeuw in vele Nederlandse steden plaatsvond verdwenen ook in Amersfoort vrijwel alle muren en poorten. De beide waterpoorten bleven echter behouden en werden opgenomen in het groen.

In vergelijking met de Koppelpoort is Monnikendam slechts een zeer bescheiden waterpoort. Op de oudste stadspattingen uit de 16de eeuw is alleen een boogvorm in de stadsmuur te onderscheiden als doorgang ten behoeve van het water. Deze wordt aan weerszijden geflankeerd door een toren, identiek aan de circa 40 muurtorens die op regelmatige afstanden de gehele stadsmuur onderbreken. Deze muurtorens waren bedoeld als wachtposten en ze dienden ten behoeve van

de flankering – de zijdelingse verdediging – van de muren. Achter de stadsmuur bevond zich bij Monnikendam een brug over het water op ‘straatniveau’. De eenvoudige vorm van deze poort is verklaarbaar: vanaf deze zijde was over het water weinig gevaar te verwachten; hier verzamelden zich immers slechts een aantal kleine beken uit de omgeving. Stroomopwaarts van de stad was er geen scheepvaart mogelijk.

De naam Monnikendam is waarschijnlijk afgeleid van het convent Sint-Andriescamp, dat in de nabijheid gelegen was. Dit klooster werd tussen 1403 en 1405 gebouwd in het gebied tussen de huidige Hendik van Viandenstraat en de Sint-Ansfridusstraat. De weide waarop de vroegste kloostergebouwen hadden gestaan werd nog tot in de vorige eeuw Sint-Andriescamp genoemd. Omdat het klooster dicht bij de stadswal lag, was het Amersfoortse stadsbestuur bang dat het door belegeraars als uitvalsbasis zou worden gebruikt. Deze vrees bleek niet ongegrond: in 1420 nam de hertog van Gelder zijn intrek in het klooster. In datzelfde jaar verhuisden de monniken naar een nieuw klooster in de Birk onder Soest dat zij Mariënhof noemden. Het oude klooster werd afgebroken. In 1457 keerden zij terug naar Amersfoort en vestigden zich tegenover de Sint-Andriescamp in het welbekende klooster Mariënhof. De vroegste vermelding van Monnikendam wordt, net als bij de Koppelpoort, aangetroffen in de stadsrekening van 1427. In dat jaar blijkt Wouter Andriesz. een bepaalde hoeveelheid hout (*1 vimme [risen] anden tuun bi Monikendam*) aan de stad geleverd te hebben.¹

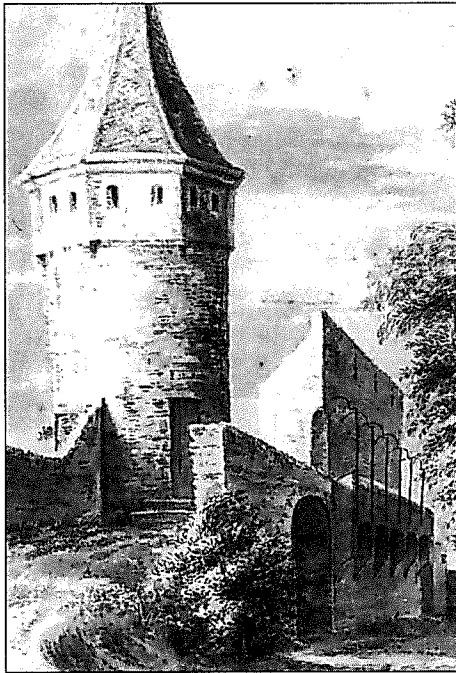
Aannemelijk is dat de beide poorten rond het jaar 1400 zijn gebouwd. Monnikendam verving daarmee de waterpoort die zich in de eerste stadsmuur bevond tussen Tinnenburg en Rommelenburg. Die waterpoort blijkt overigens in 1414 nog aanwezig, want in dat jaar werd Tinnenburg, gelegen naast ‘onser stat waterpoerte’, verkocht.² De poort had toen waarschijnlijk geen defensieve functie meer, want Tinnenburg, dat onderdeel uitmaakte van de eerste stadsmuur en waarschijnlijk ook van het poortcomplex, zal niet eerder door particulieren bewoond zijn dan nadat het zijn militaire betekenis door de bouw van Monnikendam had verloren.

Hoe Monnikendam er in die tijd uitzag is niet volledig duidelijk. De torens dateren uit de eerste bouwfase en zijn thans nog vrij oorspronkelijk van vorm. Het bouw materiaal van de beide torens toont verschil: bij de zuidtoren is een groter baksteenformaat toegepast. In de 15de eeuw werden echter diverse formaten naast elkaar gebruikt. Zeker vanwege de schaarste aan dit bouw materiaal in deze periode, voortvloeiend uit een gebrek aan financiën voor dit omvangrijke stadsuitbreidingsproject, zullen alle beschikbare partijen steen zijn gebruikt. Ook secundair verwerkte stenen en de aan ‘zondaars’ opgelegde steenboeten leidden tot een diversiteit aan steensoorten en -formaten. De verbindingsmuur met de boog is na de bouw van de torens aangebracht. In de stadsrekening van 1434 is

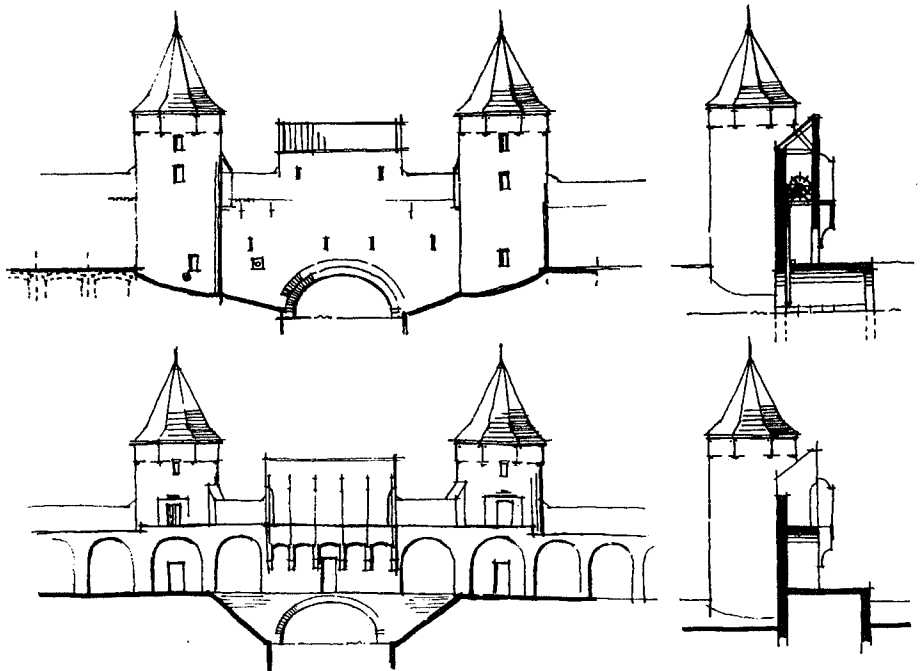
onder meer sprake van de levering van een grote partij hout ten behoeve van de brug bij Monnikendam: 'Item geven [*gegeven*] van de brug te maken tusschen den twee Monikedammen ende van de palen buten toe te palen'.³

Omdat er verder geen posten aanwezig zijn die wijzen op een stenen brug wordt aangenomen dat de stenen boogbrug achter de schildmuur een houten voorganger had. De basis van zowel Monnikendam als de Koppelpoort bestaat bij de onderdoorgang uit zware blokken Naamse steen. Bij de Koppelpoort zijn ook de gewelfaanzet en de bogen over het water uitgevoerd in deze steen; bij Monnikendam is dat niet het geval. We mogen aannemen dat deze Naamse steen uit de bouwtijd dateert. Het feit dat deze natuursteen bij Monnikendam niet hoger is doorgetrokken kan er inderdaad op wijzen dat aanvankelijk over de doorgang nog geen stenen tongewelf werd aangebracht. Financiële afwegingen kunnen hierbij zeker een rol hebben gespeeld. Logisch is het echter niet dat de hoog opgaande schildmuur ter plaatse van de poort niet werd gesteund door een stenen gewelf daarachter.

Zoals de toegangen in de landpoorten 's nachts en in tijden van onraad konden worden afgesloten met zware poortdeuren, vaak nog aangevuld met een ophaalbrug en een hamei of valhek, waren ook de meeste waterpoorten voorzien van een dergelijke beveiliging. De opening in een waterpoort kon worden afgesloten door middel van een valdeur of -hek, die met behulp van een hefinstallatie werd neergelaten en opgehesen. Eenvoudiger was het gebruik van draaihekken, die met kettingen werden dichtgetrokken. Bij de Koppelpoort kon een zwaar houten balkenschot in de doorgang worden neergelaten. Met behulp van twee tredmolens werd een windas, waaraan het schot was bevestigd, in beweging gebracht. Uniek is dat dit oorspronkelijke mechaniek nog compleet en werkend aanwezig is in het poortgebouw. Bij andere waterpoorten zijn er nog slechts sporen die wijzen op een afsluitmechanisme. De vroeg-15de-eeuwse Berkelpoort in Zutphen bijvoorbeeld heeft in haar drie bogen sleuven, de zogenaamde coulissen, die doorlopen in het muurwerk boven de weergang. Hierin konden hekwerken worden neergelaten. Sporen van een hijsmechaniek zijn niet meer zichtbaar. Het vermoeden bestaat dat er zich op de weergang een windas heeft bevonden. Ook bij Monnikendam zijn dergelijke coulissen aanwezig. De sleuven lopen door in de ruimte boven het gewelf over het water. Ook een randbalk op de vloer en sleepsporen langs de wanden zijn in deze ruimte nog aanwezig. Sporen van een hijsmechaniek zijn ook hier echter niet traceerbaar. De stadsrekening van het jaar 1457, waarin het herstel van de schade als gevolg van het beleg van de Utrechters wordt verantwoord, geeft wat aanwijzingen over dit mechaniek. In de kleine poort bevond zich uiteraard geen dubbele tredmolen, maar één rad, dat door één persoon kon worden bediend, en waarmee een windas in beweging kon worden gezet welke rustte op twee korbelen. Het rad werd afgeleid van het deksel van een 'doetvat' [*doodskist*] dat hiertoe werd gekocht, waarna er 'speeckholts' [*spa-*

Anonieme tekening van Monnikendam circa 1730 en reconstructietekening met het poortgebouwtje door de auteur van dit artikel.

ken] werden aangebracht. Dit alles was ondergebracht in een opbouw of huisje dat in 1457 vrijwel compleet vernieuwd moet zijn.⁴

Het is vreemd dat dit bouwwerkje op de 16de-eeuwse stadsplattegrond van Braun en Hogenberg niet zichtbaar is, terwijl alle andere stadspoorten wel worden getekend. Pas op de stadsplattegrond van Blaeu uit 1649 is met enige fantasie een klein afdakje zichtbaar tussen de twee muurtorens. Een tekening uit circa 1730 geeft duidelijkheid over de opbouw van de poort in die periode. Hierop is te zien dat zich tussen de torens een smal stenen poortgebouwtje met een lesse-naarsdak bevond. Hierin zal het afsluitmechaniek zijn opgenomen. Het ligt voor de hand dat het afsluitmechaniek van zowel de Koppelpoort als Monnikendam niet alleen een defensieve bedoeling had, maar ook een rol speelde in de regulering van de waterhuishouding. Op deze wijze kon – in geval van hoog water of overstromingsgevaar – de stad bij deze toegangen worden beschermd. Het waterpeil in de stad kon laag worden gehouden en het water werd via de Beek omgeleid. De vondst van een houten vloer onder de beide waterpoorten – vergelijkbaar met sluisvloeren – maakt dit vermoeden aannemelijk. Bij de Koppelpoort lopen bovendien de coulissen door tot op de grachtbodem en is er sprake van een dicht en zwaar houten schot, al is het de vraag of bij een eenzijdige grote waterdruk nog te bewegen is. Ook Van Bemmelen gaat in op deze oorspronkelijke dubbelfunctie. In zijn beschrijving uit 1760 geeft hij aan dat deze functie dan reeds is overgenomen door de sluisen in het Spui.

Wat we weten over de waterpoort Monnikendam lijkt deze theorie echter te ontcrachten. In de eerste plaats is er in de stadsrekening van 1457 sprake van een hek in plaats van een houten schot.⁵ Daarnaast lopen de coulissen, waardoor de afsluiting werd geleid, niet door tot in het water. Ze stoppen iets boven de natuurstenen basis. Daarmee is de afsluitconstructie waarschijnlijk vergelijkbaar met die van de Berkelpoort in Zutphen. Het is bekend dat hier hekken werden gebruikt en dat deze niet doorliepen onder het normale waterniveau, om te verhinderen dat de waterloop werd gestremd. Ook het bescheiden poortgebouwtje dat zich bij Monnikendam tussen de beide muurtorens heeft bevonden vormt een verklaring: Een hek is lichter dan een houten schot en vereist dus een minder zware hijsinstallatie. Waarschijnlijk werd bij Monnikendam volstaan met een windas en een rad dat met de hand kon worden bediend. Mogelijk bevond zich elders in de buurt van Monnikendam een sluis of afsluitmogelijkheid om waterstanden te reguleren en de stadsgrachten te spuien. Met een schot in het gewelf van de waterpoort zelf gebeurde dit vrijwel zeker niet. De Koppelpoort kan deze functies wel hebben gecombineerd, met het oog op het vaak hoog opstuwende Zuiderzeewater.

Thans zijn, zowel bij de Koppelpoort als bij Monnikendam, nog restanten van gesmede duimen aanwezig in het muurwerk van de waterpoort aan de stadskant. Het is mogelijk dat hier nog een extra mogelijkheid aanwezig was om de door-

gang af te sluiten. Op de tekening uit circa 1730 is te zien dat de weergangen, die aan beide zijden achter de torens langs lopen, ter plaatse van het stenen poortgebouwtje zijn verbonden door een smalle uitkragende galerij. Onderlangs loopt de brug. Het oorspronkelijke gewelf van de brug vertoonde geen duidelijke overgang of bouwnaad ter hoogte van de onderbouw van de weergang: het tongewelf lijkt over de volledige breedte in een keer te zijn geslagen over de gehele breedte van de natuurstenen basis. Op de tekening is reeds te zien dat de muren aan de stadszijde zijn voorzien van aarden wallen. Dit gebeurde vanaf 1555 om de stad te beschermen tegen de toenemende kracht van het geschut. J.G.N. Renaud en G. van der Mark suggereren dat het hierdoor noodzakelijk werd om de houten brug bij Monnikendam te vervangen door een stenen exemplaar. Op de tekening is echter te zien dat de aarden wal achter Monnikendam niet doorloopt. Door middel van keerwanden wordt de wal ter plaatse van het poortgebouw onderbroken. Wanneer de genoemde houten brug plaatsmaakte voor de stenen boogbrug blijft dan ook een vraagteken. De aarden wallen zullen niet direct van invloed zijn geweest. Van Rootselaar noemt het jaartal 1654. Waarop hij dit jaartal baseert is echter onduidelijk.

Wellicht dateert de stenen boogbrug over het water tóch uit de bouwtijd van de poort en werd deze gelijk met de schildmuur gerealiseerd. Dit lijkt niet onlogisch gezien de gezamenlijke fundering en natuurstenen basis. Het hout uit de stadsrekening van 1434 kan immers ook gebruikt zijn voor de verbinding tussen de weergangen, dus een brug op het tweede niveau.

In de loop van de 17de en 18de eeuw raakt de functie van de stadsmuren in verval: muurtorens en poortgebouwen werden verhuurd. De stadspoorten dienden nog alleen voor het innen van stedelijke accijnsen en in de muren werden om praktische redenen diverse extra doorgangen aangebracht. Ook werden al bomen aangeplant om een aantrekkelijk wandelgebied te realiseren. Rond 1800 verdwijnt waarschijnlijk de bovenbouw van het poortgebouwtje tussen de torens van Monnikendam, zodat een ruimere overgang ontstaat. De benedenruimte wordt daarbij afgedekt met een eenvoudig segmentboogvormig tongewelf. Het is aannemelijk dat daarmee ook het hek met mechaniek is verdwenen. Wel is op het schilderij van J. Groenestein uit 1840 nog een hekwerk in de doorgang te zien. Op dit schilderij is tevens te zien dat de aangrenzende stadsmuren zijn verdwenen en opgenomen in taluds.

Tussen 1828 en 1843 werd hier een rondgaand plantsoen aangelegd naar ontwerp van de architecten H. van Lunteren en J.D. Zocher. In deze periode is ter plaatse van Monnikendam de weergang verder verbreed, om royaal op de wandelroute aan te sluiten. Aan de stadszijde zijn drie gelijke bogen tegen de oude weergang aangebouwd. De nieuwe borstwering was voorzien van gemetselde penanten met vazen, hekken en bankjes.

De herstelwerkzaamheden aan Monnikendam in 1997.

In haar jaarverslag van 1886 pleitte Oudheidkundige Vereniging Flehite voor het aanbrengen van een wandelpad of brug aan de stadskant, langs de bogen en de voet van de torens. Uit datzelfde jaar dateert een tekening van stadsarchitect W.H. Kam, waarin een verbreding van de lage brug wordt voorgesteld. Die wordt echter niet uitgevoerd.

Pas bij de restauratie van 1946 werd inderdaad een verbindingspad naar dit lager gelegen deel aangelegd dat als terras zou gaan dienen. Daarbij werd een gedeelte van het gebouw ingericht tot restaurant. Tevens werden de muurtorens wat verder ontgraven, zodat een deel van de aangrenzende stadsmuur weer in het zicht kwam. Bij het ontgraven van de stadsmuren kwam een gemetselde trap tevoorschijn die vanaf de weergang leidde naar de benedenruimte. Aan de stadszijde werden tegen deze ontgraven muur enkele bijgebouwtjes voor dit restaurant toegevoegd.

Vóór deze restauratie van 1946 was Monnikendam sterk verwaarloosd. Tijdens de oorlog waren de torens nog gebruikt door de bezetter. Door een grondige opknappbeurt en het zoeken van een passende nieuwe bestemming hoopte stadsarchitect Zuiderhoek het monument 'weer tot leven te wekken'. Naast een horeca-bestemming creëerde hij een aanlegplaats voor kano's en de torenkamers werden bestemd voor het jeugdwerk. Dit laatste veroorzaakte nogal wat beroering.

In een artikel in het *Dagblad van Amersfoort* probeert Zuiderhoek de gemoederen te bedaren en hij vergelijkt het ontstane tumult met 'de fabel van den vallenden eikel, welke de dieren in het bos zo schrikken deed, dat een gerucht ontstond hetwelk van mond tot mond tot een natuurramp uitgroeide.' Vele gebruikers volgden elkaar in de afgelopen decennia op en thans resteert alleen nog de horeca-bestemming.

In 1987 waren opnieuw herstelwerkzaamheden aan Monnikendam noodzakelijk. De muur met de drie bogen aan de stadszijde was losgeraakt en ook elders was scheurvorming ontstaan. De bogen die in het begin van de 19de eeuw waren toegevoegd werden opnieuw opgemetseld en diverse roestvrijstalen ankers werden onder de bestrating van het bovendeck aangebracht. Daarnaast werden metselwerk en voegwerk hersteld.

In 1997 werd het gewelf boven het water onderhanden genomen. Het metselwerk verkeerde in dermate slechte staat dat aan vernieuwing van het gewelf niet kon worden ontkomen. De boog in de schildmuur kon worden gehandhaafd. Door de bovenliggende delen van het bouwwerk was de sloop van het oude gewelf een gecompliceerde aangelegenheid. Firma De Boer uit Baarn, die het werk uitvoerde, wist echter op ingenieuze wijze te voorzien in tijdelijke ondersteuningsconstructies. Na de sloop van het gewelf werd eerst, net als bij de Koppelpoort, de natuurstenen basis hersteld. Plaatselijk werden nieuwe blokken Naamse steen ingebracht. Daarna werd op een houten ondersteuningsconstructie, het formeel, een nieuw gewelf gemetseld.

Het onderzoek vóór en tijdens de restauratie heeft de bouwgeschiedenis van Monnikendam niet volledig kunnen ontrafelen, maar heeft wel enige nieuwe inzichten opgeleverd. Na de geslaagde restauratie is de markante plaats van de waterpoort in het stadsbeeld van Amersfoort in ieder geval weer voor jaren verzekerd.

NOTEN

- A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*. Utrecht 1760. 46-47
- C. van den Braber, 'Van stadsmuur naar wandeling'. In: *Tijdschrift Flehite* 4 (1982). 82-93.
- H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*. Schiedam 1974. 99 e.v.
- J. Hovy, *Amersfoort in prent*. Zaltbommel 1975.
- H.M. Werner, 'Waterpoorten in Amersfoort'. In: *Het Huis, oud en nieuw* 7 (1909).
- H. Janse & Th. Van Stralen, *Middeleeuwse stadspoorten en stadspoorten in de Lage Landen*. Zaltbommel 1974.
- H. Poots, 'Monnikendam door de jaren heen'. In: *De Stad Amersfoort* 28 januari 1987.
- J.G.N. Renaud & G. van der Mark, 'Middeleeuws Amersfoort'. In: *Bulletin KNOB* 1959.
- W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*. Amersfoort 1878.
- D. Zuiderhoek, 'Wat gebeurt er met Monnikendam?' In: *Dagblad van Amersfoort* 16 maart 1946.
- Daarnaast is gebruik gemaakt van het jaarverslag uit 1886 van De Oudheidkundige Vereniging Flehite, van een artikel volkstijdschrift *Eigen Haard* (1887, 19-22) en van het ongepubliceerde archiefonderzoek van D. Steenbeek uit 1999.

LITERATUUR EN BRONNEN

1. Stadsarchief, inv. nr. 109, rekening 1427, 32. Zie de editie van deze rekening door Leen Alberts elders in dit jaarboek.
2. Stadsarchief, charter 161, 2 mei 1414 waarin gesproken wordt van de helft van de hofstede waar Tynnenborch op staat in de (wijk) 'Langhestrate, een geheel met onser stat muer, aan de ene zide begrenst door onser stat waterpoerte'.
3. Stadsarchief, inv. nr. 109, rekening 1434.
4. Stadsarchief, inv. nr. 109, rekening 1457, p. 9, 10, 13, 15 & 17.
5. Stadsarchief, inv. nr. 109, rekening 1457, 15.